

CONTRIBUȚII LA TIPOLOGIA JURIDICĂ A EXPLOATĂRILOR
AGRICOLE DIN ORAȘELE VEST-PONTICE
(secolele II-III e.n.)

Dificultățile întâmpinate de cercetătorul dornic să aprofundeze relațiile agrare din diferite provincii ale Imperiului Roman sînt evidente, în pofida numărului mare de documente literare sau epigrafice. Cauzele acestor dificultăți sînt multiple. Materialul epigrafic este mai adesea lacunar iar atunci cînd o inscripție este întregă, ea nu are darul să ne informeze decît despre o situație locală pe care cu greu am putea să o transpunem la realitățile altei provincii decît cea în care a fost găsită.

Sursele literare — în speță cele juridice sau gramatice — sînt la rîndul lor prea generale și adesea anacronice. Nu este mai puțin adevărat că exegeții acestor texte — buni cunoscători ai dreptului roman — neglijează nu arareori documentele epigrafice și în aceste condiții profitul utilizării acestor documente rămîne discutabil.

La aceste dificultăți de ordin teoretic se cuvin adăugate și cele izvorînd din situația particulară a orașelor grecești din Dobrogea — la care ne vom restrînge investigația — aflate la zona de interferență între zona orientală și cea occidentală a Imperiului Roman.

Conștienți de aceste obstacole, pornim la cercetarea de mai jos, încreduți că formularea unor puncte de vedere clare va compensa dubiile pe care le mai pot suscita o afirmație sau alta. Altfel spus considerăm prezentul articol ca o bază de discuție privind una din cele mai importante componente ale economiei romane de la gurile Dunării.

De la început trebuie să precizăm că ne vom întemeia expunerea pe situația acestor orașe la începutul secolului II e.n., de cînd statutele lor juridice se fixează definitiv și de cînd începem să avem primele dovezi despre o viață în teritoriile respective. O dată precizat statutul lor juridic și, în funcție de acesta, al teritoriilor lor, vom analiza rînd pe rînd diferitele tipuri de proprietăți încheindu-ne, pentru fiecare oraș, expunerea cu discuția asupra miinii de lucru folosite în cadrul acestor exploatari agricole.

În legătură cu HISTRIA cel mai important document este Horothesis guvernatorului Manius Laberius Maximus din 25 octombrie a anului 100

e.n. 1. Pornind de la formulările din scrisorile guvernatorilor dintre anii 47–68 e.n. – menționate în *horotheseis* – s-a tras concluzia că încă de la începutul cuceririi romane a Dobrogei deci din 72–71 î.e.n. Histria – deopotrivă cu celelalte vecine de la sud – va fi beneficiat de un regim preferențial care va fi fost exprimat prin titlul de *civitas foederata* sau *libera* et *immunis*². Nu intenționăm să reluăm aici critica ce s-ar cuveni făcută unui astfel de punct de vedere, care presupune o rigiditate de statut juridic, cu totul improbabilă pentru un oraș aflat la marginea lumii greco-romane și a cărei importanță, în plus, nu ar justifica o asemenea atitudine a romanilor față de el³. Vom menționa doar că anul 100 e.n. M. Laberius Maximus, guvernatorul Moesiei Inferior, fixează granițele teritoriului rural al Histriei⁴, acțiune de neconceput dacă ea ar fi fost extrateritorială așa cum știm că erau încă la această dată orașele *liberae et immunes* sau *foederatae*⁵. În afara acestor granițe – a căror localizare mai comportă

¹ Ultima ediție a importantului document se află la D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României* (= *Contribuții*) București, 1967), 349–385. Unele observații utile la J. H. Oliver, *Greek – Roman – Byzantine Studies*, 6 (1965), 143–156 și J. și L. Robert, *Bulletin Épigraphique in Revue des Études grecques* (= *BÉ, RÉG*), 79 (1966), 403, nr. 276.

² D. M. Pippidi, *op. cit.*, 378–379. În toate documentele citate (*Termessus Maior*: CIL, I², 589; *Heracleia pe Latmos*: *Syll*³, 618; *Plarasa și Aphrodisia*: OGIS, 455) se menționează în mod expres acordarea libertății, ceea ce nu este cazul în nici o scrisoare din hotărnicie.

³ Din marea cantitate de documente ce s-ar putea invoca în sprijinul acestei afirmații ne mulțumim să cităm o notă din lucrarea lui Fr. De Martino, *Storia della Costituzione Romana* (= *Costituzione*), Napoli (1965), 4/2, 717, n. 6: „Augusto anzi la (libertà) revocò a Creta, eccetto Cydonia e Lappia... e forse alla Macedonia del Nord, salva gli Oresti...; anche Apollonia fu lasciata libera... Più restrittivo egli fu per la Grecia, che ridusse in provincia, revocando la libertà, salvo pochi casi: Pharsalo in Tessaglia, Ozolia di Locri, Thespia, Tanagra, forse Platea in Beotia, Abae ed Elatea in Focide, Atene, Delfo, Sparta, le dodici comunità degli Eleutherolacones, Corcira, Cefalonia, Zacinto, Egina nonché Nicopoli, fondata da Augusto stesso. Nerone diede la libertà a tutta la Grecia, ma Vespasiano la revocò: Altri imperatori aggiunsero poche concessioni. La lega tessala, cui Augusto aveva tolto la libertà, l'ebbe restituita da Adriano... In Tracia Augusto non restituì la libertà a Cius, ma solo ad Amisus, mentre Byzantium fu privata della libertà da Vespasiano, ma la riacquistò subito dopo, Calcedonia mantenne la libertà anche dopo la soppressione del regno pontico nel 64... In Asia molte città rimasero libere, Samo e Cauno furono liberate da Augusto, Magnesia e Sipylo, Cyzico, ne furono private. Claudio e Adriano furono liberali, varie città come Samo, Rodi e Stratoniceia ebbero alterne vicende... In Licia la libertà fu revocata definitivamente da Vespasiano; in Cilicia, Pompeiopolis perse la libertà sotto Augusto, mentre Elaeusse Sebaste l'acquistò sotto il tardo principato. În Siria, Tyro e Sidone, nonostante i loro foedera, perdettero la libertà sotto Augusto, ma sembra che la riacquistassero più tardi...”

⁴ D. M. Pippidi, *op. cit.*, 353, r. 2: *Fines Histrianorum hos esse con[stitui]t...*

⁵ Că orașele *liberae* sau *foederatae* erau considerate încă la această dată extrateritoriale, deci în afara teritoriului provinciei, ne-o demonstrează trimiterea lui S. Quintilius Valerius Maximus în Achaia, sub Traian, *ad ordinandum statum liberarum civitatum* (Plin., *Ep.*, 8, 24, 2), misiune pe care D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor* (= *Asia Minor*), Princeton – New Jersey (1950), 596, o compară cu aceea contemporană a lui C. Avidius Nigrinus, *κρίσις* într-o delimitare de teritoriu în legătură cu orașul Delphi (*Syll.*³, 827), explicându-le tocmai prin necesitatea numirii unor funcționari speciali care să aibă dreptul să intervină în chestiuni privind orașele libere, guvernatorilor fiindu-le interzisă în mod curent o asemenea practică.

încă discuții⁶ – mai există cinci documente care fac mențiunea unei regio *Histriae*, cu magistrați proprii⁷. Analogiile cele mai apropiate le găsim în teritoriile orașelor *Serdica*⁸, *Marcianopolis*⁹ sau *Augusta Traiana*¹⁰ unde, în afara teritoriilor „orășenești” există *regiones* ce sînt doar incorporate în *fines* ale acestor orașe și care poartă nume deosebite înverșurate de la vechile strategii elenistice¹¹. Remarcînd că nici unul dintre aceste orașe nu posedau decît titlul de *civitates stipendiariae*¹² – ceea ce constituie un argument suplimentar pentru ideea ca *Histria* să fi avut același regim juridic – urmează să ne divizăm în acest moment expunerea, cercetînd separat teritoriul „orășenesc” propriu-zis și apoi așa numita *regio*.

În ceea ce privește teritoriul propriu-zis sînt de avut în vedere indicațiile extrem de prețioase ale unei inscripții philippopolitane unde sînt amintite *διοι φυλιγγς Ἡρακλήϊδος* ceea ce presupune, în cazul dat, împărțirea teritoriului orășenesc în *phylai*¹³. Descoperirea în teritoriul histrian a unui altar dedicat Nimfelor de către tribul *Aigikoreis*¹⁴ ca și posibilitatea ca un al doilea altar dedicat lui *Zeus Ombrimos* de către tribul *Argadeis* să provină tot din teritoriu¹⁵, lasă deschisă posibilitatea ca și la *Histria* teritoriul propriu-zis să fi fost împărțit în *phylai*. Judecînd după inscripțiile grecești găsite într-o zonă destul de restrînsă în jurul cetății am delimita acest

⁶ Cf. D. M. Pippidi, *op. cit.*, 361–371 unde se compară concluziile lui V. Pârvan, *Histria*, 4 (1916), 580–588, cu cele dintr-un studiu al lui Paul Nicorescu, rîmas inedit.

⁷ În ordinea lor cronologică inscripțiile pomenind această *regio* sînt următoarele: St. Constantinescu, *SCIV*, 9 (1958) 2, 349–355 (sec. II e.n.); *CIL*, 3, 12489 (157 e.n.); D. Tudor, *SCS*, Iași, 2, (1951) 1–2, 502, nr. 3 (167 e.n.); V. Pârvan, *Dacia*, 2, (1925), 241, nr. 41 (198–211 e.n.); Gr. Florescu, *SCIV*, 9(1958) 2, 342–348 (244–249 e.n.). În primul document apare cuvîntul *arch(ontes)* iar în ultimul *af[r]contes r(egionis) His(triae)*.

⁸ V. Besevliev, *Epigratski prinosi* (1952), nr. 55: *...per fines civitatis Serd(ic)ensium regione Dyptens(i sau ium)* 152 e.n.

⁹ M. Mircev, *Izvestia Varna*, 12 (1961), 15, nr. 14: *...per fines civitat[is Mar]cianopolitano[rum re]gion[e] Gelegetic(a sau ensium)*; 152 e.n.

¹⁰ H. Buiukliev, L. Getov, *Arheologia*, Sofia, 6 (1964) 1, 29: *per fines [civitatis Tra]ianensium regio[ne...]*; 152 e.n.

¹¹ B. Gerov, *Akten des VI. internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik* (= *VI. Kongress*), publicat în seria *Vestigia*, 17, München (1973), 432–494; pentru strategiile elenistice, *Idem*, *Klio*, 52 (1970), 123–132.

¹² *Idem*, *Untersuchungen über die westthrakischen Länder in römischer Zeit*, *Annuaire de l'Université de Sofia, Faculté Philologique*, 54, (1959/60), 3 Sofia (1961), 261 (109); 62, (1968), 2 Sofia (1969), 123 (5).

¹³ *IGRRP*, 1, 721, cu comentariul și dovezile suplimentare aduse de B. Gerov, *VI. Kongress*, 493.

¹⁴ *AEMO*, 17 (1897), 88, nr. 12. Inscriptia provine de la Sarighiol. Pentru toate localitățile rurale ce vor fi menționate în acest articol vezi partea redactată de Em. Popescu la fasciculul L 35 din *Tabula Imperii Romani (Romula – Durostorum – Tomis)*, București (1969), cu harta respectivă.

¹⁵ Sc. Lambrino, *Istros*, 1 (1934) 1, 118; inscripția a fost găsită în zidul de incintă tîrziu de la *Histria*, unde apar foarte des inscripții din secolele II–III e.n. din teritoriu.

teritoriu între localitățile rurale actuale Istria-sat¹⁶, Sarighiol¹⁷, Tariverdi¹⁸, Săcele¹⁹ și Vadu²⁰ ceea ce ar duce la concluzia că în aceeași circumscripție trebuiesc integrate și satele Fintinele²¹, Cogealac²² și Nuntași²³.

O indicație mai fermă privind o eventuală posesiune rurală este conținută în inscripția de la Vadu unde îl avem atestat pe T. Manius Bassianus, *buleuta Histriae*²⁴. În ceea ce privește calitatea juridică a lotului său el nu putea fi, în concordanță cu cel al cetății, decât un *ager (publicus) stipendiarius datus adsignatus*²⁵. Fără a relua aici oțioasa discuție privind inexistența unui *dominium* provincial²⁶, este limpede, cu atât mai mult cu cât este vorba de o *civitas stipendiaria*, că respectivul teritoriu „orașenesc” a fost fie confiscat și redat cetății în *possessio*, fie pur și simplu lăsat acesteia dar, pentru care ea era obligată la plata unui *stipendium*²⁷. Ar fi deci vorba după expresia lui Frontinus de un *ager... mensura comprehensus, cuius modus universus civitati est adsignatus... tributarium solum per universitatem populis est definitum*²⁸. Numai că în practică, aceasta

¹⁶ Printre alte descoperiri vezi inscripțiile publicate în AEMO, 11 (1887), 66, nr. 40 (= D. M. Pippidi, *Contribuții*, 397) ; 69, nr. 42 (IGRRP, 1, 599) ; CIL, 3, 7525 ; C. Moisil, BCMI, 4, (1911), 106 (= J. Weiss, JÖAI, 14 (1911) Beibl., 149–154). Prima și ultima inscripție menționate pot proveni de la Histria ; în schimb inscripția IGRRP, 1, 599, atestă doi *μαγιστρατοι* ai unei *κώμη* care poartă nume grecești și care, în aceste condiții, pot fi considerați virtuali posesori de pământ ; adăugăm că inscripția poartă imaginea cavalerului trac.

¹⁷ Vezi nota 14.

¹⁸ Pe lângă alte importante descoperiri arheologice — care atestă o așezare rurală greco-indigenă încă din secolul VI î.e.n. — vezi Em. Popescu, *op. cit.*, 71, care citează descoperirea, inedită, a unei inscripții grecești.

¹⁹ CIL, 3, 14461 ; adaugă reliefurile cavalerului trac menționat de V. Pârvan, AA, JDUI, 30 (1915), 247.

²⁰ AEMO, 6 (1882), 38, nr. 79 ; 8 (1884), 23, nr. 62 (în ambele inscripții apar personaje cu nume grecești dar ei par să se fi îndeletnicit în primul caz după relief — cf. G. Bordenache, *Dacia*, NS, 5 (1961), 210, fig. 29 — în al doilea din însuși conținutul inscripției cu activități maritimo-comerciale) ; CIL, 3, 14449, inscripție localizată la Vadu de Emilia Doruțiu Boilă, SCIV, 15 (1964) 1, 133, nr. 8.

²¹ CIL, 16, 145 ; postulăm totuși includerea acestei așezări rurale în teritoriul propriu-zis al Histriei deoarece aici se află izvoarele apeductului care alimenta cetatea în epoca romană ; adaugă cele două reliefuri ale cavalerului trac publicate de I. Micu, *Analele Dobrogei*, 18 (1937), 46, nr. 20 și C. Scorpan, *Cavalerul Trac*, Constanța, 1967, 68, nr. 34.

²² CIL, 3, 7528 (Ael(ia) Dionysia), și ea o ipotetică posesoare a unui lot.

²³ Em. Popescu, *op. cit.*, 54.

²⁴ CIL, 3, 14449.

²⁵ J. Marquardt, *Organisation de l'Empire Romain* (= OER), (traducere franceză de A. Weiss și P. L. Lucas), Paris, 1 (1889), 131–133 ; *Idem*, *Organisation financière chez les Romains*, (traducere franceză de A. Vigié), Paris (1888), 229–231.

²⁶ Stadiul problemei la Fr. De Martino, *Costituzione*, 775–797.

²⁷ S. Accame, *Il domino romano in Grecia dalla guerra acaica ad Augusto*, Roma (1946), 28–45 ; un exemplu interesant de redare a teritoriului a avut loc în cazul Abderei pentru care vezi G. Bakalakis, *Thrakika*, 8 (1937), 26 (non vidi) ; L. Robert, *Etudes épigraphiques et philologiques*, Paris (1938), 192, n. 3 ; Em. Condurachi, *Latomus*, 20 (1970) 3, 581–594 sau parțial în cel al orașului Pharos despre care vezi L. Robert, *Hellenica* 11/12 (1961), 505–541 și J. Bousquet, *BCH*, 85 (1961) 2, 589–600.

²⁸ Frontinus, *Grom. Vet.*, (ed. Lachmann) 1, 4.

măsurare *per universitatem* – tipică după unii pentru cetățile peregrine²⁹ – este înlocuită cu o parcelare asemănătoare centuriației³⁰, așa cum o afirmă clar Hyginus pentru diferite provincii printre care și Asia³¹. Astfel lotul lui Bassianus trebuie să fi fost precis încadrat într-un cadastru – pentru a fi supus censului³² – așa cum s-au petrecut lucrurile la Thera sau Astypalaia³³ conform unor νόμοι ὑπὲρ τῆς χώρας specifice fiecărei cetăți³⁴ și în care diversele categorii de *possessores* vor fi fost departajate după păturile sociale pe care le reprezentau³⁵. Ca grec romanizat Bassianus va fi fost deci posesorul unui lot în calitate de κληροῦχος care fără să aibă individualitatea gramatică și juridică din punctul de vedere al legislației oficiale romane, nu va fi fost mai puțin avut în evidență de cetatea care era obligată să achite în totalitatea ei cuvenitul impozit. Judecând după o analogie pe care ne-o oferă orașul Tomis – și pe care o vom analiza mai jos³⁷ – Bassianus era obligat la plata unui *stipendium* sau *tributum* – distincția între cele două categorii este, cum se știe anacronică și deci neesențială – ceea ce nu-l scutea însă de achitarea unor *tributa leviora* strict citadine, ambele însă încasate de orașul în care se afla respectivul lot agricol³⁸.

Trecând acum la discuția despre cealaltă zonă a teritoriului histrian – *regio Histriae* – este probabil ca ea să fi fost atribuită doar juridic Histriei³⁹, în fapt ea fiind considerată *ager publicus*⁴⁰. Judecând după analo-

²⁹ M. Weber, *Römische Agrargeschichte in ihre Bedeutung für das Staats- und Privatrecht* (1891), 46.

³⁰ Fr. Grelle, *Stipendium vel tributum. L'imposizione fondiaria nelle dottrine giuridiche del II e III secolo*, Napoli (1963), 26 (n. 9) – 29, 43–48.

³¹ Hyginus, *Grom. Vet.*, 1, 204–205; *Agrum arcifinum vectigalem ad mensuram sic redigere debemus ut et reclusis et quadam terminatione in perpetuum servetur. Multi huius modi agrum more colonico decimanis et kardinius dividerunt, hoc est per centurias, sicut in Pannonia... Nam in Phrygia et tota Asia ex huiusmodi causis tam frequenter disconvenit quam in Pannonia* cu interpretarea lui Fr. De Martino, *op. cit.*, 778.

³² H. Braunet, *Historia*, 6 (1957) 2, 192–214.

³³ IG, 12, 3, nr. 180–182 (Astypalaia) și nr. 343–349 (Thera). Editorul, Fr. Hiller von Gaertringen, mai menționează cadastre asemănătoare la Lesbos, Tralles și Magnesia pe Meandru.

³⁴ Formularea apare în cunoscuta inscripție de la Sandanski (fost Sveti-Vrac) din antică Macedonia (azi pe teritoriul Bulgariei) a cărei ultimă ediție se găsește la G. Mihailov, *IGB*, 4, Sofia (1966), 245–250, nr. 2263, r. 1–2 (158 e.n.).

³⁵ Vezi distincțiile dintre proprietarii *ἐπαρχικοί* (= cetățeni romani?), *πολιῖται* (= cetățeni greci) și *Ορεῖστί* din nu mai puțin cunoscuta inscripție din Orestis (Macedonia) publicată de A. M. Woodward, *JHS*, 33, (1913), 337 sqq. (sec. II e.n.).

³⁶ Termenul apare în două inscripții din Eucarpia (Frigia) din secolele II–III e.n. publicate de V. M. Calder, *Anatolian Studies*, 6 (1956), 49–51.

³⁷ Vezi mai jos, p. 108, nota 98.

³⁸ Pentru diferența între *stipendium* și *tributum* vezi lucrarea lui Fr. Grelle citată în nota 30, pentru *tributa leviora* Fr. De Martino, *op. cit.*, 679, n. 54, iar pentru încasarea lor de către cetate Ulpian, *Dig.*, 50, 15, 42. *De cens.*, 1, 3.

³⁹ *Sculus Flaccus, Grom. Vet.*, 1, 135: *regiones... intra quarum fines singularum coloniarum aut municipiorum ius dicendi coercendique est libera potestas.*

⁴⁰ Utilă pentru înțelegerea dificultăților ce le ridică această noțiune este controversa dintre T. Frank, *JRS*, 17 (1927), 141–161 și M. Rostovțev, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford (1953²), 814–816 și, de același, *The Social and Economic History of the Roman Empire* (= SEHRE), Oxford (1971²), 652, nr. 1.

giile din Tracia, citate mai sus, aceste *regiones* au fost la rîndul lor alipite noilor orașe, ceea ce ne face să credem că teritoriul juridic determinat al Histriei preromane nu va fi depășit teritoriul „orășenesc” pe care am încercat să-l delimităm mai sus⁴¹. În ceea ce privește modalitatea de administrare a acestei *regio* considerăm că ipoteza după care cei 10 *arc(h)ontes* ar fi de asimilat cu acei *δεκάπρωτοι* este justificată, adăugînd însă că în alte zone ei se numesc *praefecti iure dicundo*⁴².

Prima categorie de pămînturi din această *regio* pe care intenționăm să o analizăm ridică unele dificultăți. Este vorba de trei posesiuni de la Nistorești, Pantelimonul de Sus și Mihai Viteazu⁴³ ale căror stăpîni au certe legături — administrative sau de familie — cu cetatea capitală Histria. Așa cum o afirmă Hyginus *agri vectigales* — cum înclinăm să credem că se vor fi denumit aceste posesiuni din moment ce ies din teritoriul propriu-zis — aparțin fie *populi Romani* fie *coloniarum aut municipiorum aut civitatium aliquarum* și cadastrul de la Aarausio constituie o bună exemplificare a acestui text⁴⁴. În măsura în care teritoriul „orășenesc” va fi fost strict afectat posesorilor care figurau în triburile histriene — ceea ce este probabil dar nu sigur — este posibil ca cetatea să fi avut dreptul să arendeze ea din marea *regio* anumiți *δημοσίοι τόποι*⁴⁵, în condiții foarte precise și care urmau să fie înregistrate într-un *βιβλίον*⁴⁶.

Dar desigur nu este exclus ca respectivii posesori să fi avut deja un lot în teritoriul orășenesc și în aceste condiții loturile lor din *regio* să fi fost arendate de statul roman și să se numească astfel *agri vectigales populi Romani*. După cum ne informează același Hyginus modalitatea de plată a *vectigal*-ului era diferită după provincii⁴⁷ ceea ce implică odată în plus necesitatea unui corp financiar bine organizat așa cum vor fi fost deja amintiți *arc(h)ontes regionis Histriae*. Ei trebuie să fi avut

⁴¹ O trecere în revistă a opiniilor prilejuite de vechimea teritoriului histrian la Al. Suceveanu, *Pontica* 5 (1972), 98, n. 43.

⁴² Asimilarea dintre *archontes* și *δεκάπρωτοι* a fost formulată de Gr. Florescu, *SCIV*, 9 (1958), 2, 342–348; pentru *praefecti iure dicundo* vezi B. Gerov, VI *Kongress*, 493 și, pentru districtele teritoriale carthagineze, C. Poinssot, *CRAI* (1962), 55–76; în fine pentru *δεκάπρωτοι* cea mai recentă contribuție la Fr. Grelle, *Stipendium*, 56–65.

⁴³ Nistorești: *CIL*, 3, 12489 (L. Pompeius Valens fost arhonte, agoranom — în text edil — și preot la Histria; 157 e.n.). Pantelimonul de Sus: V. Pârvan, *Ulmetum*, 1 (1912), 530, nr. 2 (Aelius L., consilier histrian; inscripția provine probabil din teritoriul histrian, deși a fost găsită la Pantelimonul de Sus = Ulmetum, localitate care făcea în mod sigur parte din teritoriul capidavens); Mihai Viteazu: *CIL*, 3, 14447; V. Pârvan, *Histria*, 4 (1916), 633, nr. 30; I. I. Russu, *SCIV*, 6 (1955) 1–2, 75–86 (Messia Pudentilla — a cărei rudenie cu un Messius din Histria a fost postulată de D. M. Pippidi, *Studii Clasice*, 7, (1965), 304 — aflată într-un conflict de hotărnicie cu vicani Buteridavenses; 198–202 e.n.).

⁴⁴ Hyginus, *Grom. Vet.*, 1, 116; pentru cadastrul de la Aarausio vezi A. Piganiol, *Gallia*, Supl. 16 (1962), 53–62 și Ch. Saumagne, *Journal des Savants* (1965), 73–116.

⁴⁵ Termenul apare în inscripția de la Gazoros (Macedonia) din 158/9 e.n. publicată de Cl. Vatin, *BCH*, 86 (1962), 57 sqq și reluată de F. Papazoglu, *BCH*, 87 (1963), 531 sqq (r. 11).

⁴⁶ Vezi inscripția din Thisbe (Grecia) publicată în *Syll.*³, 884 (r. 4) cu explicațiile și sugestia de datare a lui M. Rostovtzev, *SEHRE*, 652 (n. 101); îndrăznim oare prea mult formulînd ipoteza că inscripția ateniană IG, 2², 2776 = St. G. Miller, *Hesperia*, 41 (1972) 1, 50–95 reprezintă tocmai centralizarea acestor *βιβλία*?

⁴⁷ *Grom. Vet.*, 1, 204–205 iar în general pentru stadiul problemei Fr. De Martino, citat în nota 26.

în vedere nu numai posesiunile amintite ci – foarte probabil – și ale cetățenilor romani (*cives Romani*) menționați colectiv din diverșii *vici* din regio (Secundini, împreună cu laii⁴⁸, Quintionis, împreună cu bessii⁴⁹ sau Rîmnicu de Jos⁵⁰), în măsura în care în aceste cazuri nu este vorba totuși de *agri adsignati viritim*, sau cei izolați din vicus Celeris⁵¹.

În schimb este sigur că astfel de pămînturi vor fi avut veteranii de la Sinoe⁵² sau Rîmnicu de Jos⁵³ ca și cei izolați de la Casimcea⁵⁴ sau Fintinele⁵⁵. Remarcînd doar că *adsignările* colective de la Sinoe și Rîmnicu de Jos⁵⁶ sînt o dovadă în plus că în regio realul *dominium* era al popoului roman, mai exact al împăratului – ceea ce confirmă statutul inferior al Histriei față de vecinele ei de la sud, așa cum vom vedea îndată – socotim că imunitatea veteranilor din aceste sate era încă asigurată prin texte de lege care datau din vremea lui Augustus⁵⁷.

În strînsă legătură cu acest aspect ar trebui discutată aici și problema *annonae militaris*, contribuție suplimentară în natură instituționalizată sub Septimius Severus⁵⁸. Afirmăm aceasta în măsura în care Histria figurează

⁴⁸ V. Pârvan, *Dacia*, 2, (1925), 241, nr. 41 (198–211 e.n.); Sc. Lambrino, *Mélanges... Marouzeau*, Paris (1948), 322, nr. 9 (202 e.n.); *Ibidem*, 323, nr. 10 (220 e.n.); V. Pârvan, *Histria*, 7 (1923), 96, nr. 61 (237 e.n.); *Idem*, *Dacia*, 2 (1925), 246, nr. 43 (238 e.n.). Sc. Lambrino RÊL, 11 (1933) 2, 457–463 (246 e.n.). Satul Secundini nu este localizat. Unul din cei doi *magistri* poartă uneori un nume tracic.

⁴⁹ V. Pârvan, *Histria*, 4, 617, nr. 24 (139–161 e.n.); *Idem*, *Histria*, 7, 55, nr. 46 (149 e.n.); 62, nr. 49 (169 e.n.); 67, nr. 50 (175 e.n.); 71, nr. 51 (176 e.n.); 74, nr. 52 (177 e.n.). Unul din cei doi *magistri* poartă de regulă un nume tracic. Vicus Quintionis a fost localizat la Sinoe. Adaugă alți membri ai acestui vicus menționați izolat la V. Pârvan, *Dacia*, 2, (1925), 214, nr. 18 (144 e.n.); D. Tudor, SCS, Iași, 2 (1951) 1–2, 501, nr. 2 (167 e.n.); 499, nr. 1 (218–222). Pentru bessii vezi Em. Zah, Al. Suceveanu, SCIV, 22, (1971) 4, 567–578.

⁵⁰ CIL, 3, 14442, localizată la Rîmnicu de Jos de Emilia Doruțiu Boilă, SCIV, 15 (1964) 1, 131, nr. 1 (139–160 e.n.).

⁵¹ CIL, 3, 7526; V. Pârvan, *Histria*, 7, 78, nr. 53 (177 e.n.); D. Tudor, *Materiale*, 2 (1956), 594, nr. 71. Vicus Celeris este localizat probabil la Vadu, aflat la limita dintre teritoriul propriu-zis și regio (vezi mai sus nota 24).

⁵² Vezi inscripțiile menționate în nota 49 unde alături de *cives Romani* apar *veterani* și CIL, 3, 7524.

⁵³ Vezi nota 50 (*veterani* menționați alături de *cives Romani*).

⁵⁴ V. H. Baumann, SCIV, 22 (1971) 4, 597, nr. 4.

⁵⁵ CIL, 16, 145; și acest sat, ca și Vadu, trebuie să se fi aflat la limita dintre teritoriul propriu și regio (vezi nota 21). Dealtfel în săpăturile pe care le efectuăm aici din 1973 am identificat pînă în prezent trei nuclee de așezări rurale romane (sec. II–IV e.n.).

⁵⁶ Observația a fost efectuată încă de R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București (1938), 182.

⁵⁷ BGU, 2, 628, 19 (Augustus); P. F. Girard, *Textes de droit romain*, Paris (1923⁵), 191, nr. 6 (88/89 e.n.); *Ibidem*, 194, nr. 7 (119 e.n.); BGU, 1, 190 (170 e.n.); Hyginus, *Grom. Vet.* 116; Siculus Flaccus, *ibidem*, 156, 9. Dintre autorii moderni vezi G. Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano-Roma (1953), 48–50; H. D'Escurac Doisy, *Hommage à Albert Grenier*, Bruxelles (1962), 571–583; G. Alföldy, *Historia*, 13 (1964) 2, 167–179; R. Thouvenot, *Mélanges... Piganiol*, 2, Paris (1966), p. 843–848.

⁵⁸ D. van Berchem, *Mémoires de la Société nationale des Antiquaires de France*, 80 (1937), 117–201; A. Mócsy, *Studien zu den Militärgrenzen Roms* (Vorträge des 6. internationalen Limes-kongresses in Süddeutschland), Köln-Graz (1967), 211–214. Obiecții la generalizarea acestui impozit, la A. Nicoletti, *Labeo*, 15 (1969), 177–187.

în *Itinerarium Antonini* – foarte probabil la origine o listă a birourilor de percepere a acestui impozit⁵⁹ – și că, pe de altă parte, în conflictul de hotărnicie dintre Messia Putendilla și vicani Buteridavenses intervine, la ordinul guvernatorului provinciei, prefectul flotei dunărene M. Vindius Verianus⁶⁰. N-am desprinde această intervenție – care ar fi putut fi efectuată și de altă autoritate⁶¹ – de procesul general de militarizare al Imperiului, proces care în cazul coastei vest-pontice se va concretiza în crearea unui sistem unitar de apărare a acesteia⁶².

Dacă la tipurile de proprietăți pe care le-am discutat pînă acum – și care au aparținut grecilor, romanilor civili sau militari – mai adăugăm hotarele unui templu de la Șeremet⁶³ realizăm că ne-a rămas ultima și poate cea mai importantă categorie a participanților la procesul agricol și anume indigenii.

Din păcate singura mențiune a acestora pare a fi conținută în deja amintita formulare de vicani Buteridavenses și, în măsura în care vicus-ul poate reprezenta și o formă de obște teritorială, ipoteza nu este de exclus⁶⁴. Dar chiar și fără această mențiune, indigenii trebuie să fi existat atît ca posesori de pămînt cît și ca mină de lucru pe posesiunile greco-romanilor.

Pentru prima ipostază avem în vedere cercetările recente de pe întreg cuprinsul Imperiului Roman care pun tot mai des în evidență existența unor formațiuni indigene care, chiar dacă integrate unor teritorii orășenești, nu-și vor fi pierdut organizarea ancestrală⁶⁵. Alta este desigur problema definiției statului lor juridic și în funcție de acesta a tipului de posesiune agrară la care vor fi avut dreptul. Chiar dacă opinia potrivit căreia

⁵⁹ D. van Berchem, *op. cit.*, 166–181.

⁶⁰ Vezi nota 43; adaugă Al. Suceveanu, *Peuce*, 2 (1971), 155–166.

⁶¹ În general se consideră că aceste delimitări de teren erau opera agrimensorilor militari. Vezi însă exemple de asemenea hotărnicii efectuate de funcționari civili; H. Des-sau, *ILS*, 2, 1 : 5947 a (Hadrian); 5951 (69 e.n.); 5946 (136 e.n.); 5958 a, b (104/105 e.n.); 5959 (Traian); 5960 (Hadrian); 5963 (Hadrian); 5965 (Severus Alexander); 5968, 5982 (Vespasian); *IG*, 9, 1, 61 (118 e.n.); *CIL*, 3, 856; *IGRRP*, 1, 709 (Antoninus Pius); E. Doblhofer, *JOAI*, 45 (1960) Hauptblatt, 39–44; P. A. Mac Kay, *Hesperia*, 34 (1965), 3, 248–253; P. Ducrey, *BCH*, 93 (1969) 2, 841–852; Rudorff, *Grom. Vet.*, 2, 322 teoretizează această realitate arătînd că meseria de *agrimensor* este o meserie de sine stătătoare, care nu poate fi confundată cu aceea, asemănătoare, a unui militar sau jurist.

⁶² Al. Suceveanu, *RRH*, 13 (1974), 2, 217–230; adăugăm că hotărnicia histriană (vezi nota 1) este recopiată în vremea Severilor, poate pentru a corespunde astfel noilor realități.

⁶³ V. Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, București (1913), 532–538; ὄροι Κασσιανῶν καὶ σπηλοῦχα și ὄροι Κασσιανῶν σπηλοῦχῶν Adaugă ipoteticul sanctuar de la Gura Dobrogei (C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Materiale*, 5, (1959), 20.) Pentru comparație vezi E. Vanderpool, *Hesperia*, 35 (1966) 3, 274–275.

⁶⁴ Pentru vicani Buteridavenses vezi mai sus nota 43; în general pentru noțiunea de vicus, Isidorus, *Orig.*, 15, 2, 11–12 cu comentariile lui J. Marquardt, *OER*, 8–10; A. W. van Buren, *Real Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, 16 (1958) 2, 2090–2094.

⁶⁵ M. Rostovțev, *SEHRE*, 206, 310, 349, 419, 523, 525–526, 648 (n. 94), 692 (n. 104); A. Mocsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomankenriegen*, Budapest (1956), 105–115; E. M. Staerman, *Klio*, 38 (1960), 207–224; W. Seston-M. Euzennat, *CRAI* (1961), 317–324; I. S. Sventickaia, *VDI* (1961) 3, 50–64; G. Alföldy, *Klio*, 41 (1963), 187–195; J. Gagé, *Les classes sociales dans l'Empire Romain*, Paris (1964), 178–182; Fr. De Martino, *Costituzione*, 671–673, 692–694; E. S. Golubțova, *VDI* (1967) 3, 44.

ei ar fi fost *peregrini* este destul de răspândită în zilele noastre⁶⁶, socotim că mai vechea lor definiție ca *dediticii* este preferabilă, n-ar fi decît pentru că astfel îi putem departaja de locuitorii orașelor grecești care erau de fapt adevărații *peregrini*⁶⁷. Sursele antice fac această deosebire și este greu de crezut că structura socială a Imperiului Roman, în care concep-tul de oraș a jucat un rol atît de important, va fi putut să conțină a con-fuzie atît de flagrantă între cetățenii unui oraș grecesc și marea masă a indigenilor aserviți⁶⁸. Aceștia din urmă li se aplică credem definiția că au luptat împotriva poporului roman și au fost învinși, motiv pentru care accesul la cetățenia romană le era pentru totdeauna interzis⁶⁹. Se uită adesea – în special de către susținătorii ideii că indigenii dobrogeni vor fi fost *peregrini*⁷⁰ – faptul că Dio Cassius relatează amplu luptele pro-consulului Macedoniei, M. Licinius Crassus, din 29/28 î.e.n. cu regișorii locali Dapyx sau Zyraxes⁷¹. Descendenții acestora, conduși de *principes* locali, vor fi continuat să trăiască în comunitățile lor ancestrale *adtributae* și pentru al căror *ager ex hostibus captus* vor fi plătit un impozit ca pen-tru orice *possessio* în *ager publicus*⁷².

⁶⁶ A. N. Sherwin-White, JRS, 63 (1973), 86–98 unde autorul își menține – și este singura calitate pe care i-o putem recunoaște – poziția formulată în 1939 în lucrarea *The Roman Citizenship*, Oxford, 216–227. Vezi și diversele poziții în această oricum spi-noasă chestiune trecută în revistă de Fr. De Martino, *op. cit.*, 700, n. 28.

⁶⁷ Impotriva identificării *peregrini-dediticii* vezi și autorizata părere a lui C. Sasse, *Die Constitutio Antoniniana*, Wiesbaden (1958), 70, ceea ce ne face să revenim la pă-reea mai veche a lui Th. Mommsen reluată rînd pe rînd de M. Rostovțev, SEHRE, 418–420, 719–720 (n. 38) ; D. Magie, *Asia Minor*, 1556 (n. 48) I. I. Russu, SCIV, 6 (1955) 1–2, 75–86 ; Em Condurachi, Dacia, NS, 2, (1958), 291–292 ; Ch. Saumagne, *Revue historique de droit français et étranger*, 40 (1962) 2, 148, după care populațiile rurale, neurbane, ar fi fost considerate în ansamblu *dediticiae*.

⁶⁸ Este adevărat că Iulianus, *princeps gentium Zegrensium* primește în inscripția de la Banasa, *civitas Romana* (cf. W. Seston – M. Euzennat, *loc. cit.*) dar este oare de crezut că toți membrii tribului respectiv puteau să o fi primit? Gaius, 1, 26 (vezi textul în nota următoare), este foarte clar în această privință și numai o interpretare ne-dialectică ar putea nesocoti caracterul de clasă al legislației romane în care distincția între *honestiores* și *humiliores* începe să devină un criteriu esențial.

⁶⁹ Gaius, 1, 14 : *Vocantur autem peregrini dediticii hi qui quondam adversus populum, Romanum armis susceptis pugnaverunt, deinde victi se dederunt* ; 1, 26 : *Pes-sima itaque libertas eorum est qui dediticiorum numero sunt ; nec ulla lege aut senatus-consulta aut constitutione principali aditus illis ad civitatem Romanam datur. Dacă în primul caz quondam... pugnaverunt poate avea și un sens iterativ – ceea ce l-ar scuti pe Sherwin White să afirme că *dediticius* este o „pasăre rară” (JRS, 63 (1973), 97 n. 65) în institutele lui Gaius, noțiunea existînd și în vremea lui Ammianus Marcellinus, 20, 8, 13 ea nefiind desființată decît în vremea lui Justinian (Inst., 1, 5, 3 ; *et dediticios quidem per constitutionem expulimus*) – al doilea text citat din Gaius ne-ar da poate dreptul – împotriva părerii aceluiași Sherwin-White – să susținem că în textul Consti-tuției Antoniniene clauza finală $\chi\omega\rho\iota\varsigma\ \tau\omega\nu\ \text{[}\delta\epsilon\delta\text{]}\epsilon\tau\chi\iota\omega\nu$ se referă la $\delta\acute{\iota}\delta\omega\mu\ \dots$ ($\tau\eta\nu$) $\pi\text{[}\rho\text{]}\lambda\upsilon\tau\epsilon\iota\alpha\nu$ $\text{[}\rho\omega\mu\alpha\acute{\iota}\omega\nu$ și nu la $\text{[}\mu\text{]}\acute{\epsilon}\nu\omicron\nu\tau\omicron\varsigma$ chiar dacă inscripția de la Banasa conține o clauză (*salvo iure gentis*) ce pare a putea fi asimilată cu $\text{[}\mu\text{]}\acute{\epsilon}\nu\omicron\nu\tau\omicron\varsigma$ din Constituție. În acest ultim caz urmează precizarea cu *dediticii* care nu mai este menționată în inscripția de la Banasa.*

⁷⁰ D. M. Pippidi, VI Kongress, 99–114.

⁷¹ Cassius Dio, 51, 23, 2–26, 6.

⁷² U. Laffi, *Adtributio et Contributio. Problemi del sistema politico-amministrativo dello stato Romano*, Pisa (1966), 73–98.

Dar desigur indigenii vor fi fost folosiți deopotrivă ca mină de lucru pe posesiunile greco-romanilor și — în absența celei mai vagi aluzii la folosirea mîinii de lucru servile care, în aceste condiții, nu este de admis decît în posesiunile veteranilor⁷³ — socotim că utilizarea lor în situația de semidependență trebuie să fi fost precumpănitoare. Avem pe de o parte în vedere tradiția grecească a utilizării țăranilor semidependenți⁷⁴, pe de altă parte constatarea că un astfel de sistem, larg răspîndit în Asia Mică, răspundea unui mod de producție care este doar parțial contemporan cu cel sclavagist și pe care clasicii marxismului l-au denumit asiatic⁷⁵. Citorrii vechii colonii milesiene vor fi găsit așadar în Dobrogea o masă indigenă ce prezentau analogii cu cea din hinterlandul Miletului și n-ar fi exclus ca experiența lor să fi contribuit la o instituționalizare a acestui sistem astfel încît el să se fi perpetuat pînă în epoca romană⁷⁶.

Cum s-a observat, diversele tipuri de proprietăți analizate pînă acum nu ne-au oferit indicații speciale cu privire la întinderea acestora, ceea ce a făcut să prevaleze opinia că Dobrogea n-a cunoscut decît proprietatea mică și mijlocie⁷⁷. Afirmatie în general valabilă, dacă n-am avea în vedere indicațiile din chiar teritoriul histrian că la Nistorești apare un *maiorarius* (= mare arendaș)⁷⁸, că pentru definirea hotarelor Messiei Pudentilla intervine prefectul flotei dunărene⁷⁹ și că în fine la Vadu este menționat un mare everget rural⁸⁰. Este oare exclusă utilizarea muncii colonilor pe aceste posesiuni? Personal credem că nu, din moment ce tot

⁷³ Vezi analogiile din teritoriul tomitan, mai jos nota 114. În general pentru slaba dezvoltare a sclavajului în unele provincii ale Imperiului Roman — printre care și cele dunărene — vezi W. L. Westermann, *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia, (1955), 127; A. Mocsy, *AAASH*, 4 (1956) 1-4, 221-250; *Slavery in Classical Antiquity. Views and Controversies*, Cambridge (1960), 53-72 (M. I. Finley), 191-203 (E. A. Thompson); M. I. Finley, *Klio* 40 (1962), 51-59; V. Velkov, *Acta Antiqua Philippopolitana, Studia Historica*, Sofia (1963), 33-34.

⁷⁴ D. M. Pippidi, *Contribuții*, 122-160, cu explicația — nesatisfăcătoare — că acest sistem a fost folosit în lipsa unui aparat de constringere necesar în cazul sclavilor. Histria de pildă, posedă un corp militar suficient (*ibidem*, 93-106) ceea ce justifică criticile lui I. Stoian, *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, București (1962), 218-235 la adresa punctului de vedere al lui D. M. Pippidi.

⁷⁵ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin (1953), 10; F. Tökei, Az „Áziái termelési Mód” kérdésehez, Budapest (1965; mie inaccesibil); P. Briant, *Actes du colloque sur l'esclavage*, Paris (1973), 93-133.

⁷⁶ Pentru situația de pe teritoriul vechii României vezi M. Constantinescu, *Probleme economice*, Noiembrie (1972), 1-20 (a extrasului) și H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la Decebal*, Cluj (1972), 79-91. În teritoriul histrian mențiuni despre traci sau manifestări artistice ale acestora se întîlnesc la Istria sat (nota 16), Tariverdi (18), Săcele (19), Fintinele (21), vicus Secundini (48) și Quintionis (49). Dacă la Istria sat monumentul cavalerului trac e ridicat *ὕπερ μαγιστράτης* iar în vici Quintionis și Secundini numele trace sînt purtate uneori chiar de magistri (care, în aceste condiții, pot fi bessi respectivi lai), în celelalte situații nu este exclusă ipoteza utilizării lor ca mină de lucru semi-dependență.

⁷⁷ V. Părvan, *Histria*, 7, 96, nr. 91; R. Vulpe, *SCIV*, 4 (1953) 3-4, 736; R. Florescu, *SCIV*, 8 (1957) 1-4, 159; I. Stoian, *op. cit.*, 232; Em. Condurachi, *Istoria României*, 1 (1960), 507-508.

⁷⁸ *CIL*, 3, 12489; pentru termenul de *maiorarius* vezi *CIL*, 9, 1095.

⁷⁹ *CIL*, 3, 14447; I. I. Russu, *SCIV*, 6 (1955) 1-2, 75-86.

⁸⁰ *CIL*, 3, 7526.

teritoriul histrian ne oferă foarte probabil dovada existenței unui *saltus*⁸¹. Este vorba despre cunoscuta plîngere a țărănilor⁸² din așa numita Hora Dagei⁸³ ai cărei *κωμήται, κατοικοῦτες*, conduși de un *μαγίστρατος* se plîng guvernatorului în anii 158/159–160 e.n. – așa cum o făcuseră în 138/9 e.n. locuitorii unui *Laikos pyrgos*⁸⁴ – că nu mai pot suporta diversele *ἀναγκραῖαι* și *λειτουργίαι*⁸⁵. Pînă aici nimic excepțional, respectiva plîngere putînd fi interpretată ca un simplu protest din partea unei oarecare *κώμη*⁸⁶. Dar amenințarea cu fuga de pe ogoarele satului lor – una dintre primele *ἀναχωρήσεις* pe care le cunoaștem⁸⁷ – nu credem că poate fi altfel interpretată decît ca un protest tipic din partea unor coloni și în aceste condiții termenii de *κώμη* și *μαγίστρατος* trebuiesc și pot fi readaptați realităților unui *saltus*⁸⁸.

Atunci cînd analizăm situația orașului TOMIS este de avut în vedere în primul rînd o inscripție prin care Hadrian este onorat cu titlu de *Ἐλευθέριος*⁸⁹, epitet care ne arată că din acest moment cetatea – indiferent de

⁸¹ Pornind de la existența termenului de *regio*, U. Kahrstedt, *Beiträge zur Geschichte des thrakischen Chersonessos*, Baden-Baden (1954), 61, n. 206 (intemeiat pe autoritatea unui O. Hirschfeld, *Die kaiserlichen Verwaltungsbesamten bis auf Diocletian*, Berlin (1905²), 55, 125–126 sau D. Magie, *Asia Minor*, 1426, 1428) susține că și la Histria în această *regio* trebuie să fi existat un *saltus* imperial.

⁸² I. Stoian, *Dacia*, N.S. 3 (1959), 369–390.

⁸³ Idem, SCIV, 2 (1951) 2, 137 sqq consideră că toponimul derivă de la tribul dacic nord-danubian menționat de *Tabula Peutingeriana*, 8.

⁸⁴ Dacă toponimul provine într-adevăr de la lai (R. Vulpe, SCIV, 5, (1953) 3–4, 733–741) – populație sud-tracică – vezi atestările acestora din vicus Secundini (mai sus, nota 48) și vicus Turris Muca... (mai jos, nota 106). Pentru pyrgoi vezi Y. Bequignon, *Revue Archéologique*, 28 (1928), 185–208; D. W. S. Hunt, *JHS*, 67 (1947), 68–75; Sc. Lambrino, *Mélanges... Marouzeau*, 342–344; J. și L. Robert, *BÉ, RÉG*, 62 (1949), 127; Hr. Buiukliev, L. Getov, *Arheologia Sofia*, 6 (1964) 1,29 (cu bibliografie).

⁸⁵ W. H. C. Frend, *JRS* 46 (1956), 46–56 unde coloniile de pe un *saltus* se plîng de asemenea de abuzuri privind întreținerea a ceea ce se numea *cursus publicus* (cf. E. J. Holmberg, *Zur Geschichte des cursus publicus*, Upsala, 1933). Contribuții recente privind problema colonatului în general: J. Kolendo, *REA*, 65 (1963) 1–2, 80–103; W. Held, *Das Altertum*, 11 (1964) 4, 223–233; R. Günther, *Klio*, 43–45 (1965), 249–260; Fr. De Martino, *Costituzione*, 791–795.

⁸⁶ Pentru plîngeri în general, nu obligatoriu din partea colonilor, vezi G. Mihailov, *IGB*, 4, 198–229, nr. 2236, unde o serie de petiții sînt adresate direct guvernatorilor.

⁸⁷ Inscriptiile menționînd amenințări cu fuga *ἀναχωρήσεις*: Gasr Mezuar, Africa, 181 e.n. (CIL, 8, 14428); Agabej, Lydia, 198–211 e.n. (J. Keil, A. von Premerstein, *Denkschr. Wiener Akad.*, 57 (1914), 55); Aragua, Phrygia, 244–249, e.n. (OGIS, 519 = M. Rostovtjev, *SEHRE*, 741, n. 26). Singura unitate unde nu este vorba în mod cert de coloni este Scaptopara (G. Mihailov, *loc. cit.*, 238–244 e.n.) și unde se amenință totuși cu părăsirea locului. Pînă la a reveni asupra subiectului – care ni se pare extrem de interesant – sugerăm că Scaptopara – poate la origine un *emporion* (cf. Pizus, G. Mihailov, *IGB*, 3, 2, 1689) – va fi avut același regim cu diversele *castella* din Africa (P. A. Février, *Mélanges... Piganiol*, 1, Paris, (1966), 217–228), așa cum a înțeles-o mai demult M. Rostovtjev, *op. cit.*, 426–427 și unde relațiile de colonat sînt clar atestate.

⁸⁸ Pentru *κώμη* pe *saltus* imperiale, vezi E. Kornemann, *RE*, 4, Suppl. (1924), 246 și Swoboda, *ibidem*, 967–9696 iar pentru *magister*, inscripția de la Henrich Mettich, P. F. Girard, *Dr. Rom.*, 875, nr. 1.

⁸⁹ AEMO, 19 (1896), 97, nr. 45 = IGRP, 1, 607; pentru valoarea titlului de *Ἐλευθέριος* vezi W. Weber, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrianus*, Leipzig (1907), 69–70 și L. Robert, *CRAI* (1969), 49–51.

fluctuațiile de statut juridic de pînă atunci — a devenit sau redevenit liberă⁹⁰, situație de altminteri logică dacă ne gîndim că la scurtă vreme ea își va asuma oficial titlul de Metropolă a Pontului Stîng⁹¹, preeminență ce se va materializa mai tîrziu în desemnarea ei ca nouă capitală a provinciei Scythia Minor, creată de Diocletian⁹².

În lipsa oricărui document epigrafic din secolele II—III e.n. privind situația juridică a teritoriului tomitan — despre care știm însă că era deja constituit din perioada elenistică⁹³ — nu ne rămîne decît să postulăm că — așa cum era cazul pentru orice *civitas libera et immunis* — cetatea tomitanilor va fi avut drepturi depline asupra propriului ei teritoriu, loturile acestuia fiind sau *agri privati ex jure peregrino* — aparținînd deci de drept diverșilor *possessores* de origine tomitană — sau *agri vectigales civitatis*⁹⁴. Înainte însă de a încerca să delimităm aceste două tipuri de proprietăți se cuvine să atragem atenția că teritoriul orașului nu pare a fi cunoscut, ca la Histria, împărțirea între teritoriu propriu-zis și *regio* — lucru firesc din moment ce teritoriul aparținea integral cetății — că nu avem nici un indiciu clar de împărțire a teritoriului în *phylai*⁹⁵ și că în fine nu cunoaștem pînă în prezent nici o *κώμη*⁹⁶. Toate aceste constatări, pe care le vom relua de altminteri în concluzii, pledează pentru o organizare mai omogenă a teritoriului tomitan, fără reminiscențe din perioada greacă, urmare poate a unei romanizări mai accentuate și oricum integrale a acestuia.

Revenind acum la categoria acelor *agri privati ex jure peregrino* este sigur că deosebirea de fond față de *agri stipendiariis adsignati* de la Histria nu trebuie să fi fost prea mare. Ele aparțineau de asemenea unor *κληροῦχοι* tomitani, care nu aveau asupra lor decît *possessio*, erau atent înregistrate într-un cadastru pentru a fi supuse censului — desigur în funcție de situația socială a posesorilor — dar cea mai importantă similitudine cu situația de la Histria este că ele trebuiau să fie supuse la plata unui tribut. Deoarece nu avem nici o dovadă că cetatea va fi posedat *ius Italicum* — singurul care asigura reala imunitate⁹⁷ — și judecînd după faptul că amnezile pentru ipoteticele violări de morminte trebuiau achitate

⁹⁰ Pornind de la inscripția menționată în nota precedentă și ținînd cont de numeroasele dovezi de luare a libertății diferitelor cetăți de către Vespasian (Suet., *Vesp.*, 8 4; Philostrat, *Vit. Apoll.* 5, 41; Paus, *Graeciae descr.*, 7, 17, 3-4; Aur. Vict., *Epit.*, 9; Eutrop., 7, 9; Euseb. — Hieronym, *Chron.* (ed. Helm), 188, 5-8). Al. Suceveanu, *Pontica*, 8 (1975), 115-124 susține că orașul a traversat o perioadă — între Vespasian și primii ani de domnie ai lui Hadrian — cînd a fost *stipendiaria*.

⁹¹ Prima inscripție unde se menționează acest titlu este republicată de I. Stoian, *Tomitana*, 103, nr. 3, iar pe monede el apare tot de la Antoninus Pius (K. Regling, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, 2, Berlin (1910), nr. 2607).

⁹² I. Barnea, *DID*, 2, București (1968), 370.

⁹³ Memnon, fr. 13 (21) (= *Fr. Gr. Hist.*, 3, B, 347-348) din jurul anului 260 î.e.n.; adaugă Ovid, *Ep.*, 3, 1, 5; 3, 8, 2.

⁹⁴ Vezi mai sus la Histria, n. 24-31.

⁹⁵ Singurul monument tomitan care menționează un trib. citadin (*Aigikoreis*) și care a fost găsit după V. Pârvan, *Dacia*, 1, (1924), 275 în teritoriu, este republicat de I. Stoian, *op. cit.*, 60, nr. 3.

⁹⁶ Pentru *vici* tomitani, vezi mai jos, notele 106-109.

⁹⁷ Pentru imunitatea reală asigurată de *Ius Italicum* vezi Fr. De Martino, *Costituzione*, 676-688.

deopotrivă fiscului imperial și casei cetățene⁹⁸ – diferența între aceste două amenzi este de regulă în favoarea fiscului – este plauzibil ca posesorii tomitani să fi achitat atât *tributum soli* – către fisc – cât și *tributa leviora* către cetate.

Printre acești *κληροῦχοι* am reține pe ipoteticii tomitani din vicus *Clementianensis*⁹⁹, vicus *Sc... ia*¹⁰⁰, de la Cumpăna¹⁰¹, Tekirghiol¹⁰², Valul lui Traian¹⁰³, Urluchioi¹⁰⁴, Palas și Schitu¹⁰⁵.

Mai delicată decît la Histria se arată a fi atribuirea celeilalte categorii importante de pămînturi și anume *agri vectigales civitatis*. În măsura în care dintre tomitanii menționați mai sus nu vor fi fost unii care să posede astfel de ogoare, este posibil ca, spre deosebire de Histria, cetățenii romani (civili), menționați fie în colectiv ca la vicus *Turris Muca...*¹⁰⁶ fie individual ca în vicus *Clementianensis*¹⁰⁷, vicus *Sc... ia*¹⁰⁸, vicus *Narcissiani*¹⁰⁹, Cumpăna¹¹⁰ și Poarta Albă¹¹¹ să fi posedat *agri vectigales civitatis*, dacă nu cumva unii dintre ei – ca de pildă cei menționați în colectiv de la *Turris Muca...* – vor fi avut *agri viritim adsignati*, ca și eventual, cei din teritoriul histrian.

Afirmația ar putea să surprindă, din moment ce ne aflăm în teritoriul unui oraș liber să dispună în propriul său teritoriu, dacă n-ar exista o serie de posesiuni ale unor veterani pe care cu greu le-ar putea defini altfel decît *agri viritim adsignati*¹¹². Este vorba de moștile lui M. Ulpius Longinus¹¹³, Iulius Fronto¹¹⁴ și C. Antonius Fronto¹¹⁵ – toate trei neloca-

⁹⁸ Amenzi pentru ipotetice violări de morminte: AEMO, 8 (1884), 18, nr. 51; 11 (1887), 63, nr. 27; CIL, 3, 7552; D. M. Teodorescu, *Monumente inedite din Tomi*, București (1918), 27, nr. 15; I. Stoian, *op. cit.*, 61, nr. 4; 128–130, nr. 29–32; A. Rădulescu, SCIV, 14 (1963) 1, 92, nr. 12. Pentru distincția între cele două case, vezi L. Robert, Istros, 2 (1936), 206.

⁹⁹ AEMO, 11 (1887), 63, nr. 126; 14 (1891), 29, nr. 58.

¹⁰⁰ AEMO, 11 (1887), 63, nr. 127; I. Stoian, *op. cit.*, 163.

¹⁰¹ AEMO, 8 (1884), 15, nr. 43, 44; 17 (1894), 98, nr. 53; I. Stoian, *op. cit.*, 132, nr. 35; 197, nr. 1.

¹⁰² *Ibidem*, 133, nr. 38.

¹⁰³ AEMO, 11 (1887), 62, nr. 125; 17 (1894), 97, nr. 33.

¹⁰⁴ A. Aricescu, St. Cl., 5 (1963), 322, nr. 4; W. Peek, *ibidem*, 6 (1964) 135.

¹⁰⁵ Th. Sauciuc-Săveanu, An. Dobr., 16 (1935) 149–154, 158–161 și respectiv H. Slobozianu, I. Ticu, SCIV, 17 (1966) 4, 679–702.

¹⁰⁶ CIL, 3, 7533 = I. I. Russu, SCIV, 10 (1959) 1, 139, nr. 1 (235–238 e.n.). Satul a fost localizat la Anadolkioi, azi cuprins în teritoriul municipiului Constanța.

¹⁰⁷ CIL, 3, 7565; V. Pârvan, *Ulmetum*, 2, 2, București, (1913) 368, nr. 17 (195 e.n.); A. Rădulescu, SCIV, 14 (1963) 1, 79, nr. 2 (195 e.n.); I. Stoian, *op. cit.*, 215, nr. 16. Satul este localizat la M. Kogălniceanu.

¹⁰⁸ CIL, 3, 7536 și 7569. Satul este localizat la Palazu Mare (?).

¹⁰⁹ D. Tudor, SCIV, 13 (1962) 1, 119, nr. 3. Sat localizat probabil la Cocoșu.

¹¹⁰ CIL, 3, 12495–12496, 12499–12501.

¹¹¹ CIL, 3, 14214²⁷ = I. I. Russu, *op. cit.*, 141, nr. 4 (este vorba de un trac romanizat, Tib. Claudius Mucasius).

¹¹² Vezi mai sus la Histria, notele 52–57.

¹¹³ CIL, 3, 770 = I. Stoian, *op. cit.*, 132, nr. 37 (M. Ulpius Longinus, fost decurion și consilier tomitan, ridică un monument *in praedio suo*, sec. II e.n.).

¹¹⁴ IGRRP, 1, 627 = I. Stoian, *op. cit.*, 213, nr. 8 (Iulius Fronto, fost centurion primipilar, posedă o proprietate îngrijită de un *παραμαρτεύτης*, sec. II–III e.n.).

¹¹⁵ CIL, 3, 7545 (C. Antonius Fronto, fost beneficiar al legiunii a XIII-a Gemina își ornează *lucum* = *συνδένδρον*; sec. II–III e.n.).

lizate — apoi de posesiunile veteranilor de la Lazu ¹¹⁶, Agigea ¹¹⁷, Murfatlar ¹¹⁸, Mamaia ¹¹⁹, Sibioara ¹²⁰, Urluchioi ¹²¹ și Cumpăna ¹²². Această realitate ne obligă să admitem — pentru documentele mai timpurii — că înaintea lui Hadrian cetatea va fi cunoscut o perioadă când asemenea adsignări erau posibile — deci când ea va fi fost *stipendiaria* — iar pentru cele mai tirzii că, începînd din secolul III e.n., clauza intangibilității teritoriului unui oraș liber căzuse în desuetudine ¹²³.

Ipoteza, căci nu este vorba decît de o ipoteză, trebuie, credem, avută totuși în vedere din moment ce orașul Tomis figurează și el în *Itinerarium Antonini* ¹²⁴, avînd pe de altă parte o garnizoană romană stabilă, ceea ce pledează pentru ideea strîngerii și din teritoriul tomitan a greului impozit *annona militaris* ¹²⁵.

Adăugînd că cele două ipotetice sanctuare de la Tîrgușor ¹²⁶ și Filimon Sîrbu ¹²⁷ vor fi avut și ele, ca la Histria și ca de altfel în toată lumea greco-romană, propriile lor ogoare, nu ne mai rămîne decît să trecem la analiza aportului indigen la economia agricolă tomitană mai întîii în ipostaza de posesori de pămînturi apoi în cea de mină de lucru pe ogoarele greco-romanilor.

Spre deosebire de Histria teritoriul tomitan conține, pentru prima ipostază, două informații extrem de importante. Este vorba mai întîii despre menționarea unui *princeps loci*, M. Atius Firmus, la Tekirghiol ¹²⁸, funcție tipică pentru o formațiune de tip neroman, în care nu este exclus să întrededem relații de obște teritorială și ai cărei membrii vor fi fost *dedicții* chiar dacă conducătorul lor era deja romanizat ¹²⁹, situație pe care sîntem tentați să o transpunem și — cu aceasta trecem la o a doua informație — și la acei *Scythae aroteres* menționați de Pliniu cel Bătrîn în sudul teritoriului tomitan ¹³⁰. Astfel stînd lucrurile s-ar putea trage concluzia că oriunde apar elemente indigene — menționate epigrafic sau arheologic — să fie vorba de astfel de obști ¹³¹. Dar prezențele indigene din vicus Turris

¹¹⁶ P. Nicorescu, BCMI, 9 (1916) 34, 73, nr. 1 (doi militari care pot fi însă și activi).

¹¹⁷ IGRRP, 1, 624 = I. Stoian, *op. cit.*, 128, nr. 29 (portdrapel al legiunii a XIII-a Gemina, sec. III e.n.).

¹¹⁸ I. Stoian, *op. cit.*, 212, nr. 6 (sec. II e.n.).

¹¹⁹ M. Davidescu, *Revista Muzeelor*, 2 (1965) 1, 88–89 (sarcofagul unui militar cu un inventar foarte bogat; sec. II e.n.).

¹²⁰ G. G. Mateescu, BCMI, 8 (1915), 36–40 (poate fi însă și un militar activ).

¹²¹ CIL, 3, 13743 (fostul pretorian Aurelius Dalenus).

¹²² CIL, 3, 7543 (consilier tomitan onorat cu milițiile equestre), 7544 (epitaful unui *librarius* de legiune), 12497 (veteran al legiunii a XIII-lea Gemina).

¹²³ Pentru prima perioadă vezi mai sus nota 90, iar pentru decăderea pe toate planurile a conceptului de libertate Fr. De Martino, *Costituzione*, 717.

¹²⁴ *Itin. Ant.*, 227, 3.

¹²⁵ Vezi mai sus, p. 104, nota 62, iar pentru garnizoana militară tomitană, Al. Suceveanu, *op. cit.*, 230–234.

¹²⁶ M. J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, Haga (1960), nr. 2303–2309.

¹²⁷ IGRRP, 1, 601.

¹²⁸ CIL, 3, 772.

¹²⁹ Vezi mai sus la Histria, p. 105, nota 72.

¹³⁰ Plin. *Nat. hist.*, 4, 11 (18), 44.

¹³¹ Vezi mai sus la Histria, p. 104–105, notele 64–72.

Muca...¹³², Clementianensis¹³³, Poarta Albă¹³⁴, Valul lui Traian¹³⁵, Cumpăna¹³⁶, Schitu¹³⁷ sau Techirghiol¹³⁸ pot fi tot atât de bine interpretate ca dovezi ale folosirii acestora ca mină de lucru semidependentă pe ogoarele greco-romanilor.

Dar desigur, ca și la Histria, de pe loturile veteranilor nu vor fi lipsit sclavii și în acest sens menționăm existența unui *πραγματεύτης* – actor aparținând primipilarului C. Antonius Fronto¹³⁹. În general însă nici la Tomis numărul sclavilor nu pare a fi fost prea mare, ceea ce confirmă slaba dezvoltare a acestui sistem cel puțin în orașele vest-pontice. Iar dacă ei vor fi existat totuși, aceasta s-a datorat mai curînd unei mode aduse pe aceste meleaguri de veteranii romani¹⁴⁰.

În ceea ce privește întinderea ogoarelor acestora, ea trebuie să fi fost în general mică, constatare la care ar mai trebui adăugată existența unor ipotetice *villae rusticae* la Schitu și Costinești¹⁴¹, ceea ce nu împiedică, ca și la Histria, prezența unor mari proprietăți în care nu este exclusă utilizarea muncii colonilor¹⁴². Ne referim la eventuala proprietate a cavalerului Aurelius Eutyhianus, fost arhonte și agoranom la Tomis, de la Palazu Mare (vicus Sc...ia)¹⁴³, apoi la cea a anonimului consilier tomitan, onorat și cu milițiile equestre, de la Cumpăna¹⁴⁴ și în fine la aceea a senatorului tomitan Aelius Cosson, fiu de procurator, de la Tekirghiol¹⁴⁵. Desigur s-ar putea replica că simpla mențiune a acestor personaje în teritoriu nu implică și existența unor posesiuni în acele locuri, respectivele inscripții putînd fi deplasate poate chiar în Tomis. Este un punct de vedere care poate accentua caracterul ipotetic al afirmațiilor noastre, dar nu-l poate contrazice integral. Socotim așadar că în stadiul actual al documentării sîntem obligați să localizăm documentele epigrafice acolo unde au fost găsite, deplasarea lor, după criteriile care țin de viziunea unuia sau altuia dintre cercetători, pîrîndu-ni-se arbitrară și deci riscantă.

*

Trecînd acum la situația orașului CALLATIS, singura cetate de origine doriană din Dobrogea, trebuie să începem prin a arăta că despre el pose-

¹³² Vezi mai sus nota 106 ; adaugă G. Severeanu, *Bucureștii*, 1 (1935) 2, 173–175 și 2 (1936), 55 și 83–84 unde se publică mărturiile arheologice privind prezențe indigene (două inele cu inscripția Derzo – nume trac – și câteva opaițe lucrate la mină).

¹³³ CIL, 3, 7565 (C)astus Mucap[o]ri).

¹³⁴ Vezi mai sus nota 111 unde este vorba însă de un trac romanizat.

¹³⁵ AEMO, 11 (1887), 62, n. 125 (Θησιάττα, Κιάττα) CIL, 3, 7573 (Daciscus).

¹³⁶ C. Scorpan, *Cav. trac*, 62, nr. 28.

¹³⁷ Idem, SCIV, 21 (1790) 1, 90, nr. 37 (ceramică indigenă).

¹³⁸ H. Slobozianu, *Materiale*, 5 (1959), 740–745 (ceramică indigenă).

¹³⁹ Vezi mai sus nota 114.

¹⁴⁰ În general pentru slaba dezvoltare a sclavajului în regiunile dunărene vezi mai sus p. 106, nota 73 ; de altfel nici în cetate, cu toată părerea contrară a lui I. Stoian, *Tomitana*, 186–235 nu se poate vorbi de un număr exagerat de mare de sclavi, mențiunile despre ei reducîndu-se la niște *alumni* sau cîțiva gladiatori (vezi în acest sens observațiile lui I. I. Russu St. Cl., 8 (1966), 221–225, nr. 1–2).

¹⁴¹ R. Vulpe, *An. Dobr.*, 15 (1934), 209 și respectiv 16 (1935), 186–188.

¹⁴² De menționat însă că teritoriul tomitan nu oferă nici cel mai vag indiciu de *saltus* imperial.

¹⁴³ I. Stoian, *op. cit.*, 163 (sec. III e.n.).

¹⁴⁴ *Ibidem*, 132, nr. 36 (sec. II e.n.).

¹⁴⁵ *Ibidem*, 133, nr. 38

dăm pe de o parte textul *foedus*-ului cu Roma¹⁴⁶ care, oricând va fi fost încheiat¹⁴⁷, va fi continuat să-i asigure titlul de *civitas foederata* pînă mai tîrziu în plină epocă romană — și nu avem nici un motiv să credem că i se va fi retras acest titlu așa cum știm că s-a întîmplat în altă parte¹⁴⁸ — pe de altă parte o *limitatio* a teritoriului callatian, datînd foarte probabil de la începutul secolului II e.n.¹⁴⁹.

Prezentînd frapante analogii cu două inscripții menționînd conflicte de hotărnicie între orașele Lamia și Hypata pe de o parte¹⁵⁰, Delphi și Antikytera pe de alta¹⁵¹, hotărnicia callatiană conține, în plus, indicarea bornelor limită desemnate prin numărul de ordine. O recentă analiză a documentului a permis constatarea că între borne distanțele sînt fie de 1000 pași, fie de 2000 și o singură dată de 2400 pași. Ultima distanță indicată coincide cu latura clasică a unui centurii, ceea ce duce la concluzia că în teritoriul callatian s-a procedat la o atribuire a loturilor de pămînt cunoscută în tot Imperiul sub numele de *centuriatio*¹⁵². Textul lui Hyginus — menționat mai sus și care se referea, cum se reține și la Asia, deci într-o zonă asemănătoare cu cea din orașele vest-pontice — capătă astfel o decisivă confirmare prin hotărnicia callatiană¹⁵³.

Fără a avea nici o indicație a împărțirii teritoriului pe triburi, ni se pare totuși că membrii acestora — dacă triburile vor mai fi supraviețuit în epoca romană¹⁵⁴ —, altfel spus cetățenii callatieni, erau principalii pose-

¹⁴⁶ Th. Sauciu Șăveanu, *Dacia*, 3/4 (1927/32), 456; Sc. Lambrino, CRAI, (1933), 278–288; A. Passerini, *Athenaeum*, 13 (1935), 57–72; A. Degrossi, *Inscriptiones Latinae Liberae reipublicae*, 2, Florența (1963), 37–38, nr. 516.

¹⁴⁷ E. Lommatzsch, *CIL*, 1², 2676; Dem. St. Marin, *Epigraphica*, 10 (1948), 103–130; G. De Sanctis, *Storia dei Romani*, Florența, 4, 2, 1 (1953), 299, n. 785; Al. Suceveanu, *Pontica*, 2 (1969), 269–274; D. M. Pippidi, *St. Cl.*, 15 (1973), 64–67.

¹⁴⁸ Suet., *Aug.*, 47, 2. Este adevărat că există o cezură între monedele din vremea lui Nero — primele de altfel din epoca romană (L. Ruzicka, *Zeitschrift für Numismatik*, 30 (1913), 293, nr. 296 a; V. Canarache, *Buletinul Societății Numismatice Române*, 38/41 (1944/47) 92/95, 26; B. Mitrea, *Dacia*, NS, 11 (1967), 382, nr. 21) și cele din vremea lui Antoninus Pius (L. Ruzicka, *ibidem*, nr. 296 b) dar această lacună nu este credem semnificativă. J. P. Callu, *La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 211*, Paris (1969), 25–26 a demonstrat că dreptul de batere a monedei nu este determinat de statutul juridic al respectivei cetăți.

¹⁴⁹ *CIL*, 3, 14214³³; adaugă L. Robert, *Hellenica*, 1, Paris (1940), 77–80. Pentru datare vezi V. Pârvan, *Gerusia din Callatis*, București, (1920), 59. Alte documente privind teritoriul callatian la Memnon (citat în nota 93); *IGRRP*, 1, 652 (sec. I e.n.); *CIL*, 3, 7587.

¹⁵⁰ H. Dessau, *ILS*, 2, 1, 5947 a (Hadrian).

¹⁵¹ *CIL*, 3, 567 (Domitian).

¹⁵² Sc. Lambrino, *Homm. A. Grenier*, 928–939; în sprijinul teoriei sale Sc. Lambrino invocă și inscripția *IGRRP*, 1, 656 unde apare cuvîntul *κεντροπλάς*. Em. Doruțiu Boilă, *Dacia*, NS, 15 (1971), 325–333, datînd corect ultimul document citat în secolul I e.n., ignoră însă realitățile agrare conținute în inscripțiile citate în notele 150–151 ca și textul din Hyginus, citat în nota 31 și cea următoare, ceea ce o face să considere că τὰς *κεντροπλάς* reprezintă centuriile militare romane (într-o *civitas foederata*?).

¹⁵³ Hyginus, *Grom. Vet.*, 1, 204–205 (vezi începutul citatului în nota 31): *Propter quod huius agri vectigalis mensuram a certis rigoribus comprehendere oportet ac singula terminis fundari*. Să reținem că aceste *rigores* apar atît în hotărnicia callatiană cit și în cele două inscripții citate în notele 150–151.

¹⁵⁴ D. M. Pippidi, *DID*, 1, București, (1965), 204 remarcă absența oricăror indicații despre triburile gentilice doriene la Callatis.

sori ai acestor *centuriae* poate vechii κληροί de origine doriană readaptați acum noilor realități romane¹⁵⁵. Dar deoarece nu avem nici o dovadă că cetatea ar fi posedat *ius Italicum* ni se pare plauzibil ca aceste loturi să fi avut, ca la Tomis, regimul de *agri privati ex jure peregrino*, deci impozabile atât de către cetate cât și de către statul roman¹⁵⁶. În această situație am considera că se află loturile lui Rufus fiul lui Rufus de la Arsa¹⁵⁷ și al lui Flavius al lui Agathenoros de la Vilcele¹⁵⁸, fără a omite indicațiile despre existența unor *villae rusticae* de la Moșneni¹⁵⁹ și eventual 2 Mai¹⁶⁰, cărora nu le putem însă preciza și statutul juridic.

Pe acest teritoriu există câteva κάμμαι (Κει . . .¹⁶¹, Ούαλ . . .¹⁶²) și un vicus (Amlaidina, localizat la 23 August) ai căror locuitori, fie și parțial, pot să fi posedat pământuri arendate de cetate (*agri vectigales civitatis*)¹⁶³. Nu avem în schimb nici o dovadă de adsignări militare în teritoriul callatian – pretorianul Aurelius Dalenus avându-și probabil lotul la Urluchioi, în teritoriul tomitan, unde a fost găsită inscripția care menționează că el era originar din Amlaidina¹⁶⁴ – ceea ce constituie un argument suplimentar pentru opinia că teritoriul callatian a aparținut din totdeauna de fapt cetății, chiar dacă la data respectivului document intangibilitatea teritoriului unei *civitas foederata* nu mai era respectată¹⁶⁵.

Afirmăm aceasta în măsura în care, deopotrivă cu vecinele ei de la nord, Callatis figurează și ea în *Itinerarium Antonini*¹⁶⁶, fiind posibilă chiar existența unor trupe romane în oraș¹⁶⁷, ceea ce demonstrează că și aici în vremea Severilor *annona militaris* va fi fost strînsă, adăugîndu-se impozitul funciar¹⁶⁸.

Neavînd nici o dovadă de existență a unui templu, ne rămîne să trecem la discutarea situației elementului indigen. Din teritoriul callatian provine extrem de importanta informație a existenței a două comunități sătești (Σαρδέων, Ἀσβολοβεινῶν în grecește în textul hotărniciei callatiene¹⁶⁹) și nu sate (=vici) cum au fost uneori interpretate¹⁷⁰, dovada cea mai elocventă din toate cele trei teritorii analizate pînă acum a dăinuirii

¹⁵⁵ Diodor, 20, 25, 1 cu interpretarea lui D. M. Pippidi, *Contribuții*, 162–163.

¹⁵⁶ Vezi mai sus p. 108–109, notele 94–105.

¹⁵⁷ Gh. Poenaru-Bordea, *St. Cl.*, 5 (1963), 292, n. 3.

¹⁵⁸ A. Rădulescu, *Pontica*, 1, (1968), 332, nr. 6.

¹⁵⁹ Em. Condurachi și colab., *SCIV*, 1, (1950) 1, 90–92; V. Canarache, *SCIV*, 1 (1950) 2, 100–102.

¹⁶⁰ N. Harțuche, *Apulum*, 6 (1967), 231–257.

¹⁶¹ Sc. Lambrino, *Homm A. Grenier*, 929, exemplarul B, r. 2.

¹⁶² *Ibidem*, r. 6.

¹⁶³ *Scutum Durae-Europi*, 11 și *CIL*, 3, 13743.

¹⁶⁴ Vezi mai sus p. 110, nota 121.

¹⁶⁵ Vezi mai sus p. 110, nota 123.

¹⁶⁶ *Itin. Ant.*, 227, 4.

¹⁶⁷ Al. Suceveanu, *RRH*, 13 (1974) 2, 234–236.

¹⁶⁸ Nu este exclus ca și la Callatis, după invazia costobocilor din anul 170 e.n., hotărnicia locală să fi fost recopiată așa cum pare să o ateste exemplarul publicat de N. Gostar, *St. Cl.* 5 (1963), 299, nr. 1.

¹⁶⁹ Sc. Lambrino, *op. cit.*, 929, exemplarul B, r. 12.

¹⁷⁰ R. Vulpe, *DID*, 2, București (1968), harta 2; M. Rostovțev, *SEHRE*, 646 (n. 89) se întreba dacă e vorba de vici sau triburi.

în epocă romană a unor forme de obște teritorială. Adăugînd doar că locul acestor comunități trebuie să fi fost în așa numitele *subseciva*, care ieșeau din cadastrul propriu-zis al cetății¹⁷¹, nu ne-ar mai rămîne de menționat decît că celelalte dovezi despre existența indigenilor de la Arsa¹⁷² și Limanu¹⁷³ pot fi tot atît de bine interpretate ca prezențe ale acestora în calitate de țărani semidependenți pe moșiile cetățenilor callatieni.

Încheiem atrăgînd atenția că din teritoriul callatian nu cunoaștem nici un sclav¹⁷⁴ dar că, de data aceasta în opoziție cu Histria și Tomis, nici o proprietate nu pare să fi avut proporții mai mari care să permită formularea ipotezei utilizării muncii colonilor¹⁷⁵, urmare poate și a unor cercetări încă foarte reduse.

*

Arătam la începutul acestui articol că analiza structurii juridice a diverselor posesiuni agricole este importantă pentru cunoașterea mai aprofundată a unuia din principalele aspecte ale economiei romane din Dobrogea. Afirmatia rămîne valabilă, în măsura în care agricultura trebuie să fi constituit și aici ca peste tot în antichitate cea mai răspîndită metodă de procurare a mijloacelor de trai. Aceasta nu înseamnă însă că împărțim părerile unora după care zona dobrogeană va fi constituit un adevărat grînar așa cum vor fi fost de pildă în antichitate zona nord-pontică sau Egiptul greco-roman¹⁷⁶. Reducînd așadar la justa și reala proporție ponderea agriculturii dobrogene să trecem la concluziile pe care le îngăduie cercetarea din rîndurile de mai sus.

A rezultat credem din analiza situației juridice a celor trei orașe, și, în funcție de aceasta, a teritoriilor respective că este vorba de trei situații diferite. Orașul Callatis, beneficiînd de un regim juridic preferențial, se arată a fi fost cel mai conservator în sensul că vechile loturi ale cetățenilor lui, chiar dacă reajustate prin acțiunea de *centuriatio*, vor fi conti-

¹⁷¹ În cadastrul de la Orange (Arausio), pentru care vezi nota 44, Tricastinilor indigeni li se redă pămîntul în timp ce în *subseciva* colonia putea arenda diversele loturi. Vechimea organizării teritoriale a Callatidei ne face însă să credem că aceste triburi nu vor fi fost în situația să li se redea pămînturile ci doar să se mulțumească cu acelea rămase după împărțirea loturilor între cetățenii callatieni *pleno jure*.

¹⁷² Vezi nota 157. Inscripția poartă imaginea cavalerului trac (cf. C. Scorpan, *Cav. trac*, 47, nr. 20) fiind dedicată lui Heros Dosaenos.

¹⁷³ C. Scorpan, *op. cit.*, 66, nr. 32 ; idem, SCIV, 21 (1970), 1 90, nr. 39.

¹⁷⁴ În cetate apare un singur *alumnus* (Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia*, 2, (1925), 128, nr. 9).

¹⁷⁵ Nu uităm însă, evident, întinderea mai mare pe care puteau să o fi avut *vilae*-le de la Moșneni (nota 159) sau 2 Mai (nota 160).

¹⁷⁶ Ideea este apărută cu căldură de D. M. Pippidi, *Contribuții*, p. 309, n. 74 sau Chr. M. Danov, RE, 9 (1962) Supplbd., 1004–1005, dar ea trebuie echilibrată cu cea a unor învățați ca Ion Ionescu de la Brad, An. Dobr., 3 (1922), 96–187 ; J. Weiss, *Die Dobrudscha im Altertum*, Sarajevo (1911), 20–21 sau V. Pârvan, *Ausonia*, 10 (1921), 187 care, întemeiați pe autoritatea unor autori ca Ovidius, *Trist.*, 3, 10, 67–79 ; 5, 10, 23–27 ; *Ep.*, 1, 3, 49–45 ; 8, 49–62 ; 3, 1, 11–30 ; 8, 6–17 dar și mai sigur Polybius, 4, 38, 4 ; Strabo, 7, 4, 5 (c. 311) ; Pomp. Mela, 2, 2, 16 ; Maximus din Tyr, 31, 7 ; Columella, 7, 2, se îndoiesc de fertilitatea integrală a zonei dobrogene. O excepție dintre cele trei teritorii studiate o constituie teritoriul callatian pentru care vezi V. Pârvan, *Getica*, București (1926) 132–140 sau R. Florescu, SCIV, 7 (1956) 3–4, 390–392.

nuat să existe pe întreaga suprafață teritoriului ce-i va fi aparținut, ceea ce nu exclude existența unor ogoare pe care cetatea le putea arenda. Tot de o posesiune integrală a teritoriului se poate vorbi și în cazul orașului Tomis numai că aici nu avem nici un element pentru a face legătura cu situația din perioada autonomiei. Astfel procesul de romanizare va fi fost mai puternic în teritoriul tomitan, lucru firesc dacă se are în considerație faptul că Tomis era cea mai importantă cetate dobrogeană în epoca romană. Până să-și fi stabilit însă această supremație, orașul va fi cunoscut și o perioadă mai puțin favorabilă, în care timp autoritățile romane își vor fi permis unele adsignări militare izolate. Dacă această perioadă nu a fost decât foarte scurtă la Tomis – de la Vespasian și până la Traian inclusiv – în schimb la Histria această situație avea să devină permanentă și este motivul pentru care ea ni se pare cea mai interesantă. Am constatat astfel în cadrul teritoriului histrian existența a două organisme distincte, vechiul teritoriu pe de o parte în care membrii triburilor histriene, deci cetățenii *pleno jure*, își vor fi avut în continuare loturile lor agricole și marea *regio* pe de alta, care depindea doar nominal de cetate și în care statul roman avea realul *dominium*, procedînd la adsignări colective atît pentru militari cît și eventual pentru civili.

În ceea ce privește posesiunile agricole propriu-zise am constatat că marea lor majoritate erau mici sau mijlocii, ceea ce nu exclude posibilitatea existenței unora mai mari, fără a se putea afirma – pe documentele ce le avem astăzi la îndemînă – dacă se constată vreo tendință, din punct de vedere cronologic, de acumulări sau dimpotrivă de fărîmițări ale proprietăților. Inscripțiunile care să pomenească sclavi angrenați în procesul agricol sînt atît de rare, încît cu atît mai puțin se poate vorbi de o creștere sau diminuare a rolului sclavilor în agricultură, prezența lor fiind cel mult de presupus pe posesiunile veteranilor. În schimb utilizarea muncii colonilor – fie pe domenii mai mari, poate imperiale, ca în cazul Histriei, fie pe posesiuni ale unor particulari – nu ni se pare de exclus și aceasta încă din secolul II e.n. Astfel în zona pe care o analizăm, colonatul nu ne apare ca un rezultat al crizei sclavajului, niciodată prea dezvoltat aici. Dar nici coloniile și cu atît mai puțin sclavii nu vor fi putut înlocui mîna de lucru indigenă, reduși la situația de semidependență încă din perioada grecească. Aceleiași tradiții i se datorează probabil și menținerea obștilor teritoriale indigene în toate cele trei teritorii analizate, situație pe care sîntem înclinați să o explicăm, așa cum s-a procedat și pentru alte zone ale Imperiului roman, prin flexibilitatea sistemului administrativ roman față de niște formațiuni cu un statut juridic inferior și asupra cărora cădeau, în consecință, cele mai grele impozite, aceasta pe lângă excelentul rezervor pe care-l reprezentau pentru recrutările militarilor auxiliari.

Atunci cînd ne referem la impozite aveam în vedere în primul rînd regularizarea anonei militare sub dinastia Severilor, fenomen care, diacronic vorbind, ni se pare cel mai important pentru schimbările ce intervin în acest moment în economia romană în general și deci și în agricultura dobrogeană. Monarhia militară a Severilor avea să-și constituie astfel o

solidă bază de percepere a impozitului funciar – prevestitoare a viitorului sistem *iugatio/capitatio* – infinit mai omogenă față de pluralitatea de impozite din perioada anterioară și care va avea darul să accentueze și să definitiveze diferența între *honestiores* și *humiliores*¹⁷⁷. Alta este problema – pe care intenționăm să tratăm separat – dacă această omogenizare nu va fi contribuit, pe lângă alte cauze locale, la dispariția fenomenului evergetismului în orașele Histria¹⁷⁸ și Callatis¹⁷⁹, singurul oraș cu adevărat prosper către mijlocul secolului III e.n. rămânând metropola Pontului Stîng, Tomis¹⁸⁰. Avem astfel impresia că nu greșim prea mult afirmînd că monarhia Severilor a agravat diferențele sociale, egalizînd însă în același timp masa averilor așa numitor *honestiores*.

Dar cu aceste gînduri ne-am depășit desigur cadrul propus, care nu era decît acela al studierii structurii juridice a exploatărilor agricole din orașele vest-pontice din Dobrogea și în legătură cu care nu putem decît spera să fi oferit specialiștilor un tablou cît mai coerent, chiar dacă în mare măsură încă ipotetic.

RÉSUMÉ

La version allemande est parue dans *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (R.D.A.), 1977, II, p. 65–89.

¹⁷⁷ M. Rostovțev, SEHRE, 370, 383, 419, 423, 486, 496, 700 (n. 20), 712–713 (n. 14–15).

¹⁷⁸ Pentru epoca romană cunoaștem următorii evergeți : Aristagoras, fiul lui Apaturios (sec. I î.e.n.) ; Artemidoros (sec. I î.e.n.) ; Anonim (sec. I î.e.n.) ; Papas, fiul lui Theopompos (sec. I e.n.) ; M. Ulpus Artemidorus (sec. II e.n.) ; C. Iulius Pollio (sec. II e.n.) ; Aba, fiul lui Hecataios (sec. II e.n.) ; L. Pompeius Valens (sec. II e.n.) ; Anonim (sec. II e.n.) ; Ariston]icos, fiul lui Anthesteri]os (sec. II e.n.) ; Anonim (sec. II e.n.).

¹⁷⁹ Ariston, fiul lui Ariston (sec. I e.n.) ; Fileinos, fiul lui Fileinos (sec. I e.n.) ; Apollonios (sec. I e.n.) ; Tiberius Plautius Silvanus (sec. I e.n.) ; Isagoras, fiul lui Iatrocles (sec. I–II e.n.) ; Flavius Faros (sec. II–III e.n.).

¹⁸⁰ Apaturios, fiul lui Euelpistos (sec. I e.n.) ; Faidros (sec. II e.n.) ; T. Flavius Poseidonios (sec. II e.n.) ; P. Aelius Gaius (sec. II e.n.) ; Attalos, fiul lui Eumenes (sec. II e.n.) ; T. Cominius Claudianus Hermafilos (sec. II e.n.) ; P. Flavius, fiul lui Theodoros (sec. II e.n.) ; Bassos, fiul lui Menecrates (sec. II e.n.) ; Anonim, fiul lui Alexandros (sec. II e.n.) ; Monimos, fiul lui Herakleides (sec. II e.n.) ; Africanus Quietus (sec. II e.n.) ; Sossia Africana (sec. II e.n.) ; Aur. Pricius Annianus] (sec. II/III e.n.) ; Aur. Priscius Isidoros (sec. II/III e.n.) ; Aur. Eutychianus, fiul lui Diogenes (sec. III e.n.) ; Hermogenes Cyzicianus (sec. III e.n.) ; Anonim (sec. III e.n.).